

Artist in residence

In de zomer van 2018 was Lieke Frielink als artist in residence te gast in de StrandLAB-caravan. Met artist residencies biedt StrandLAB Almere ruimte aan nationale en internationale schrijvers, kunstenaars en onderzoekers. Zij kunnen daar, terwijl ze er logeren en werken, het gebied inspireren vanuit hun eigen specialisme.

Lieke Frielink deed cultuurhistorisch onderzoek en schreef verhalen over het ontstaan van het Almeerderstrand en de directe omgeving. Het onderzoek heeft zijn uiteindelijke vorm gekregen in twee korte verhalen met illustraties waarin fictie gebruikt wordt om de feitelijkheden van het onderzoek te verwerken tot een aansprekend verhaal. De verhalen gaan over het landschap in relatie tot de mens en dan met name wie er aan het ontstaan van het landschap gewerkt hebben.

De korte verhalen

Verhaal 1: Voor altijd eb

De transformatie van zee, naar land, naar stad valt in het tijdsbestek van één mensenleven te vatten. Om dit bijzondere gegeven tastbaar te maken, is het verhaal Voor altijd eb geschreven vanuit de ogen van één hoofdpersoon die als visserszoon en later als dijkopzichter de gehele transformatie meemaakt.

Verhaal 2: Honderd jaar zand

Honderd jaar zand is opgezet als drieluik. Vanuit de ogen van drie historische personen zijn hun dromen en ontwerpvisies in vertelvorm neergezet en verbonden, waarbij het 'veraangenamen' van het overwegend technische landschap van de Flevopolder centraal staat. De nadruk ligt op het ontstaan van het idee van de eerste vrouwelijke ingenieur van Nederland, Elze van de Ban, om strandjes buitendijks aan te leggen en zo harde kustlijnen te voorkomen en recreatie aan het water mogelijk te maken.

De zinnen die een plek hebben gekregen in de Strandwachers zijn in de verhalen in dit boekje met de desbetreffende Strandwachter gemarkeerd.

Honderd jaar zand



Une mer à boire

- een zee om leeg te drinken

Jac. P. Thijsse

Hoe moet het nu als het water verdwenen is? dacht Jac. Hij wiebelde zijn linnen vouwstoeltje een beetje heen en weer zodat het wat steviger stond in het mulle zand. Het was 1918. De zon scheen fel op zijn witte tekenpapier waardoor hij fronste. Hij tuurde uit over het nu zo rustige water en dacht aan het zuiderzeekrabbetje, de trilhaarworm, de brilduiker en aan de grote zaagbek. Met dat technische plan voor de nieuwe polders zou er vast niet aan hen gedacht worden, en aan waar zij dan heen zouden moeten.

Mijmerend over de inpolderingsplannen en de gevolgen ervan betrapte hij zichzelf ineens op de gedachte dat het nieuwe land nog wel eens eindeloos saai zou kunnen worden. Hij vond het weliswaar jammer dat de zee zou verdwijnen, maar desondanks had hij er ook de voordelen van ingezien. Er ontstonden ineens allerlei mogelijkheden om een prachtig landschap aan te leggen. En precies dat verontrustte hem ineens zo. De proefpolder vond hij in z'n geheel best indrukwekkend, maar echt mooie plekjes waren er nauwelijks. Waarom was het toch nodig dat de droogmakerijen er zo onnatuurlijk en geestdodend uitzien? Hij vroeg zich af of er geen andere manier van verkaveling zou zijn dan in rechte vlakken. Hij vouwde zijn schetsboek dicht terwijl zijn waterverftekening nog nat was, en liep door het hoge helmgras het talud af.

Thuisgekomen schreef hij op: 'De polders moeten mooi worden, laat ons maar zeggen, amusant.' Hij ordende de waterverftekeningen die Wenckebach eerder al voor hem gemaakt had. 144 plakplaatjes hadden ze ervan gemaakt. Samen vormden ze een zeer compleet landschappelijke beeld van het kustgebied van de Zuiderzee. Langs de Zuiderzee heette dit onderdeel

van een van zijn Verkade verzamelalbums. Niet alleen kinderen maar ook volwassenen hadden al die honderden plaatjes gespaard en thuis in de verzamelalbums geplakt. Het leek hem mooi die waterverftekeningen nu als ondersteuning van zijn artikel te gebruiken. 'Als je alles goed zou vertellen,' schreef hij, 'van die mooie landschappen en alles wat er in de zomer en in de winter langs de stranden leeft, dan waren daar wel tien albums voor nodig. Dat zou om zo te zeggen, "une mer à boire" zijn.' Onbegonnen werk. Zenuwachtig schoof hij wat heen en weer op zijn stoel. Hij hoopte echt dat er in de nieuwe polders zou worden afgezien van die oneindige, rechte vakverdelingen. Mensen hadden toch meer nodig dan een voedsel-productielandschap. Ze moesten worden behoed tegen verveling. Ontspanning, natuurschoon, watersport, dat was nodig. Hij sloot zijn ogen en droomde. Het landschap mocht van hem grillig en romantisch worden.

Een paar decennia later

Het is zomer, 1941. De vergadering met de Dienst der Zuiderzeewerken is zojuist geopend en Cornelis van Eesteren schuift aan. Hij draagt een wit pak. Hij hoeft zich niet voor te stellen, hij is een stedenbouwer met een staat van dienst. Het moderne, grote Algemeen Uitbreidingsplan voor de gemeente Amsterdam laat alleen nog op zich wachten vanwege de oorlog. Uiteindelijk zal het plan huisvesting opleveren tot in het jaar 2000. Nu buigt hij zich voor de Dienst der Zuiderzeewerken over de omlijsting van de polder, de dijken. Hij legt het Verkade album Langs de Zuiderzee voor zich neer op tafel. Als kind verzamelde hij zoveel plaatjes van Thijssen als hij kon. Van dit album had hij ze alle 144. Waarom hij het nu had meegenomen en wat hij er precies mee wilde in deze vergadering wist hij zelf op dat moment eigenlijk ook niet. Hij wist dat de nabootsing van een soortgelijke charmante kust geen uitgangspunt kon zijn. Hij schoof een losgeraakt waterverftekeningetje, met daarop een strandje langs een Zuiderzeestadje, zorgvuldig terug in het verzamelalbum. Hij klapte het dicht en legde het op een ladekast. Deze polders moesten nou eenmaal praktisch worden ingericht.



Ondanks de rechte lijnen

Ir. Elze van den Ban

‘Ik mis de strakke en logische lijnen’, had Cornelis van Eesteren die middag tegen haar gezegd. Diep naar voren gebogen trapte ze tegen de harde wind in. De wind stond zo hard dat het leek alsof iemand met een touw haar fiets naar achteren trok. Don-ker grijze wolken schoven over elkaar heen. In de verte zag ze het al hopen. Verticale strepen vanuit de hemel raakten de hori-zon van de Noordoostpolder. Als deze lange rechte weg nou eens een prettig bochtje maakte, dacht ze.

Het was 1950. Vorig jaar was ze aangenomen als stedenbouwer bij de Dienst der Zuiderzeewerken. Ze moest de verkaveling van Oostelijk Flevoland en het dijktracé ontwerpen. Ze was nog maar een meisje van zestien toen zij aan haar moeder vertelde dat ze in Delft wilde gaan studeren. Haar moeder had haar gewaarschuwd dat het een mannenstad was en vroeg haar wat ze als vrouw toch moest met een passer en een rekenliniaal. Haar collega’s waren inderdaad allemaal mannen en ze dachten vrijwel allemaal vanuit de techniek. Die strakke logische lijnen waar ze dan steeds over spraken, daar wilde zij graag iets aan veranderen.

Haar rol was belangrijk, vond ze. Als vrouw dacht je toch meer na over het welzijn van mensen. Dat de polder in rech-te vakken werd ingedeeld, begreep ze wel. Het was overzichtelijk voor de waterhuishouding en je verloor bijna geen land-bouwgrond. Maar zij wist dat de polderbewoners behoefte zouden hebben aan meer dan alleen maar hard werken. Ze zouden zich ook willen ontspannen in een prettig, misschien zelfs speels ingerichte omgeving. Bovendien werd ze zelf moedeloos van die eeuwige harde wind tijdens haar fietstochten over de lange rechte paden in het vlakke landschap. Wat haar betrof zou geen van de polderbewoners van het nieuwe land dat ooit nog hoeven doen.

Haar eerste ontwerp werd die middag niet goed ontvangen. Maar daar was ze op voorbereid. ‘De enorme oppervlakte van de polder’, had ze die middag de commissie scherp geantwoord, ‘is veel te groot om te kunnen overzien. Het vraagt daarom om begrenzing. En wat zou er nou beter werken dan bomen en struiken langs de wegen en bochten in de paden?’

Ze ging zitten achter haar tekentafel die stond opgesteld voor het raam. Daarboven had ze spiegels opgehangen waardoor het bos onder haar raam naar binnen reflecteerde. 'Je zult er toch geen dambord van maken hoop ik', had haar moeder gezegd. Haar te-kenhaak en driehoek zouden dat wel opleveren. Ze schoof haar tekengereedschap rigoureuus van zich af om uit de losse pols ver-der te gaan. Ze schetste het dijktracé keer op keer opnieuw. Ze bestudeerde de voorstellen van Van Eesteren. Ze hield rekening met de stevige zandgronden en slappe veengronden van de bodemkaarten. Ze rekende de kortst mogelijke dijk lengte uit om kosten te besparen. Maar ondanks dat het dijktracé voldeed aan de opdracht, miste ze nog iets.



HORIZON

Hoe zou het voelen om over de dijk te fietsen? Hoe zou je de horizon zien? Met Van Eesteren werkte ze samen aan talloze dijkontwerpen. Ze trokken lijnen vanuit gezichtspunten en tekenden bochten. Met een formule rekenden ze uit hoever je zou kunnen kijken als je over de dijk zou rijden of lopen. Zelfs de bolling van de aarde rekenden ze mee. De dijk zou ongeveer zes meter hoog worden. Alles wat dan hoger dan vijftien meter was kon je nog zien over een afstand van twintig kilometer. Ze probeerden een bocht zodanig aan te passen dat je die lelijke fabriekspijpen in Amsterdam, rijdend over de dijk, net niet zou kunnen zien. Zelf vond ze de dijken van de Noordoostpolder hard en ongevoelig. De nieuwe dijken moesten een opeenvolging van boch-ten zijn. Af en toe een knik om zo oneindig rechte lijnen te vermijden. Het moest een filmische ervaring worden. De ene keer weids uitkijkend over het water, de andere keer intiem over het land -als dat er eenmaal lag natuurlijk.

Toen ze de lades van de metalen archiefkast opentrok, trof ze een puinhoop aan. Alle dossiers lagen door elkaar heen of waren verkreukeld onderop geraakt. Ze zuchtte en stroopte de mouwen van haar jurk op. Ze hield van net geordende dossiers. Haar collega's graptten soms dat zij als eerste vrouwelijke ingenieur in Nederland bijzonder genoeg ook nog eens

de beste dossierkennis had.

Terwijl ze een kartonnen map met bodemonderzoeken uit de la trok, viel haar oog op een klein verfrommeld plaatje. Er stond een prachtig waterverftekeningetje van een strandje op. Het was kennelijk ergens uitgevallen want achterop zat een vergeeld plakbandje. Ze herkende het strandachtige landschapje niet. Toch streek ze het zorgvuldig glad en stak het voorzichtig tussen haar aantekeningen. Toen ze thuiskwam merkte ze dat de afbeelding haar niet had losgelaten.

Ze viste het uit haar notitieboek en bekeek het nog eens goed. Ineens begreep ze wat er ontbrak in haar dijkontwerpen. Ze streek haar kaarten glad op tafel. Het was warm, maar als ze de ramen opendeed waaiden de kaarten van tafel. Keurig rolde ze de mouwen van haar jurk omlaag en stelde zich op voor het projectiescherm. De heren van de Dienst der Zuiderzeewerken gingen zitten rondom de vergadertafel om naar haar plannen te luisteren.

Ze lichtte toe dat de behoeften van mensen waren veranderd. De poldermensen leefde niet alleen meer om te werken maar zou ook verlangen naar ontspanning en plezier. Ze zouden niet alleen op het land werken maar ook in de stad, in een kantoor. 'Altijd opgesloten in de stad zullen zij snakken naar beweging en bui-tenlucht', legde ze uit. 'In het weekend trekken zij er met de fiets op uit en willen dan op de eindeloze polderwegen graag verrast worden.' Helaas knikte nog maar de helft van de aanwezigen rondom de tafel instemmend. Maar ze ging door.

Ze wees de locatie aan van de geplande scheepvaartgeulen. Ze maakte de commissie duidelijk dat er een grote hoeveelheid zand vrij zou komen bij het uitgraven van de vaargeulen. **Dat zand moet ergens heen.** Ze hield haar kaarttekeningen omhoog en wees naar de glooiende, bochtige kaapjes en strandjes die ze langs de dijken had getekend. 'Waarom zouden we het zand uit de vaargeulen niet naar de dijk toe brengen?', vroeg ze hardop. 'Dan gebruiken we dat zand voor het aanleggen van strandjes. Het zal de dijken en de randmeren ineens aantrekkelijk maken. Watersporters zullen blij zijn met kaapjes en baaitjes. Mensen zullen er gaan wandelen en er zullen kinderen in het water spelen. Begroeid met planten en bomen zal dit plan de dijk en de randmeren afwisselend maken. Straks hebben de nieuwe polderbewoners prachtige stille plekjes waar ze van het water kunnen genieten.'



ZAND

Haar voorstel was niet zomaar geaccepteerd. De discussie over haar plannen had maanden geduurd. ‘Wij hebben hier te maken met een technisch werk van groot formaat’, had een commissielid gezegd. ‘Het beste is om de polderbewoner rechtstreeks te confronteren met de grootheid van dit werk. Versieringen leiden hier alleen maar vanaf.’ Vervolgens had het commissielid zelfs gewerkt aan een tegenplan. Het plan stond vol met strakke, zakelijke lijnen. Het was een plan dat al het mogelijke plezier en elke mogelijke verrassing binnen het landschap onmogelijk maakte. Gelukkig was Van Eesteren haar bijgevallen. Ondanks dat hij zo van strakke lijnen hield, was hij het ermee eens dat het landschap meer moest zijn dan een productielandschap. De schaal was ook volgens hem te groot en had juist daarom afwisseling nodig.

Ze prikte het waterverftekeningetje met een speldje vast in het behang op de muur van haar kantoor. Ze ging zitten en boog zich over het zojuist binnengekomen rapport. Hier stond de definitieve uitspraak in. Ze sloeg het rapport open en las tot haar grote geluk dat de zandopspuitingen voor strandjes langs dijken was aangenomen. Achterin zag ze een informele notitie van de hoofdingenieur: ‘Van de mannen van de Dienst der Zuiderzeewerken hadden deze recreatievoorzieningen niet hoeven komen, maar de eerste vrouwelijke ingenieur van planologische afkomst won haar pleidooi.’ Ze keek op naar het waterverftekeningetje aan de muur. Haar ogen glinsterden.



Groene kamers op het strand

Het Projektburo

Het is 1972. De landschapsarchitect slaat de brochure van de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming open. In de auteurs van het stuk, Van den Ban en Van Eesteren, zal hij zich niet veel te verdiepen. Hij wil alleen even diagonaal door de brochure want hij gaat het liefst direct aan de slag. Hij ziet iets geschreven over de aanleg van zandige voorlanden, door het opspuiten van zand uit de vaargeulen. Een ingenieur had eens tegen hem gezegd dat het plan van ir. Van den Ban om de grond zo te gebruiken weliswaar geniaal was, maar toch ook een beetje kneuterig.

In de brochure wordt het opspuiten van zand uit de dichtstbijzijnde vaargeulen inmiddels overtuigend ‘werk uit werk’ genoemd. Het bleek heel voordelig, als de afstand tussen de vaargeul en het geplande strand maar zo kort mogelijk was. Omdat de stranden in Oostelijk Flevoland zo populair bleken, waren de stranden voor Zuidelijk Flevoland al heel vroeg aangelegd. Almere heeft aan weerszijde van de Hollandse Brug inmiddels een groot strand gekregen. Het is een behoorlijk duur strand geworden. Uit de vaargeul vlakbij bleek vooral slappe veen-grond te komen. Daarom moest het zand van verderop komen. Dat gaf hoge kosten, maar dat was het waard. Door de ligging zal de behoefte straks vast en zeker niet alleen in Almere groot zijn, maar ook vanuit Het Gooi en Amster-dam.

Terwijl hij verder leest verrast het hem dat de kosten zijn opgebracht door het Ministerie van Onderwijs en Kunst. Het mag dus een mooi kunstig strandje worden, grinnikt hij. Omdat hij een doener is, pakt hij alvast zijn potlood. Er wordt volgens hem soms te veel gepraat binnen het Projektburo, hij tekent liever. En om die reden is hij snel. Hij moet dit strand ontwerpen maar hij had ook nog zoveel meer te doen. Om hem heen liggen talloze schetsen van andere projecten in hoge stapels op zijn bureau. Hij heeft een kronkelig park gemaakt, dat hij het Kromslootpark noemt. Hij had er stiekem zonder overleg dure fruit- en notenbomen neer laten zetten. Want daar houdt hij van.

Ook houdt hij zich bezig met het groen als basis voor de nieuwe stad. En tegelijkertijd werkt hij aan een ontwerp

voor het eerste stuk stad, Almere Haven. Hij heeft eenzelfde kaart steeds opnieuw getekend, en als een soort stripverhaal zorgvuldig aangevuld met steeds meer en hoger wordende bomen. Op de tekeningen lijken de huizen langzaam te verdwijnen onder de alsmaar groter wordende krullerige rondjes. ‘Boompje groot, plantertje dood’, had zijn collega nog plagend gezegd.

Op zijn vouwfiets trapt hij over de Oostvaardersdijk. Vanavond is er een bijeenkomst in De Kern, het informatie-kantoortje voor nieuwe bewoners. Het kantoortje was neergezet naast de Hollandse Brug, buitendijks op het zand. Hij is vroeg in de ochtend vertrokken omdat hij zich heeft voorgenomen daar even rustig rond te wandelen. Dit is de plek waar hij het ontwerp voor het strand moet maken.

Terwijl hij fietst glijdt zijn blik over het polderlandschap. Gelukkig staat er veel koolzaad, denkt hij. Die indrukwekkende gele gloed maakt het nu nog vrolijk. Als dat straks weg is zal het een robuust, steng en open landschap zijn. Dat heeft toch wel iets hards of bijna iets onmenselijks. Vreemd toch, dat gevoel, want niets is menselijker dan een polderlandschap, denkt hij bij zichzelf.

Hij parkeert zijn fiets tegen de zijkant van De Kern. Hij kijkt naar binnen maar ziet nog niemand. Rustig loopt hij het zand op, richting de waterkant. Een gure wind steekt op. Hij zet de kraag van zijn jas omhoog. Het moet hier wel een beetje leuk worden, denkt hij. Hij wil hier een gevoel van herbergzaamheid en beschutting creëren. Hij verbeeldt zich een zomerse dag met een felle warme zon. Jonge Almeerse gezinnen zullen hier wat schaduw zoeken. Ze zullen behoefte hebben aan een gezellig overzichtelijk plekje, niet te open, niet te vlak. **Hij fantaseert over groene kamers op het strand.** Witte abelen en berken doen het goed op arme zandgrond, hij zal ze in groepjes neerzetten. Soms zelfs een beetje hoger geplaatst voor wat extra reliëf, soms wat struiken waar je nog net overheen kunt kijken. **Een beetje zoals de coulissen**



GROENE KAMERS van een theater.

Hij opent de deur van De Kern. Het is er inmiddels al aardig vol met mensen. De toekomstige bewoners van Almere zijn hier voor informatie over de nieuwe stad. Tot zijn grote verrassing ziet hij meneer Van Eesteren achterin op een stoel zitten. Hij loopt op de beroemde stedenbouwkundige af, schudt hem de hand en vraagt wat hem hier brengt. ‘Ik kom even kijken hoe de nieuwe generatie met stedenbouw omgaat’, antwoordt hij.

Zonder aarzeling vertelt hij aan Van Eesteren wat hij van de Bijlmermeer heeft geleerd. Hij wil geen schematische stad meer maken, maar een menselijke stad. De Zuiderzeestadjes vindt hij fascinerend. Bovendien zou je niet steeds iets nieuws moet willen maken, maar beter doorgaan op wat al bestaat en goed is. Nieuwsgierig observeert hij zijn reactie. Van Eesteren is namelijk een echte vernieuwer, een koploper van de moderne tijd. Terwijl hijzelf vaak nostalgisch wordt genoemd, een romanticus ook. Maar Van Eesteren glimlacht alleen maar en zegt dat hij hier niet is om te oordelen. Uit de zak van zijn colbert haalt Van Eesteren een klein notitieblokje en omklemt de pen onhandig maar stevig met links, in een bolle vuist. Hij noteert de titel van een boek.

Zijn vingers glijden over de ruggen van de boeken in de kast. In zijn hand houdt hij het briefje vast dat hij in De Kern van Van Eesteren had gekregen. Bij de titel Langs de Zuiderzee houdt hij stil en schuift het boek van de plank. Het is een verzamelalbum vol met waterverftekeningen van strandjes langs de Zuiderzeesteden. De plaatjes in het album spreken hem aan. Het lijkt aardig op wat hij zelf gezien had en nu zo inspirerend vond voor zijn ontwerpen. Het boek is aan de randen een beetje vergeeld, en bij het omslaan van de bladzijden stijgt een muffe geur op. Tussen alle plakplaatjes ziet hij een leeg kader, waar duidelijk eentje ontbreekt.

Zonder nog na te hoeven denken gaat hij zitten en pakt een pen uit zijn zak. Hij vult het kader in met een simpel pentekeningetje van wat krullerige bomengroepjes verspreid over het zand, een haventje, een wilde oever met wuivend riet en rustig water dat glimt in de zon.



GETEKEND
STRAND

Nawoord

De verhalen zijn een verzameling van historische gebeurtenissen, gebaseerd op theoretisch onderzoek. Doordat deze gebeurtenissen verteld worden door de ogen van verschillende personages zijn het geroman-tiseerde verhalen geworden. De verhalen dragen bij aan de verbeelding van een theoretisch of technisch verslag van een historische gebeurtenis. Hoe zag bijvoorbeeld de pas drooggelegde zeebodem eruit? Stonken de vissen? Hoe komen de bochten in de dijk? Waar komt het Almeerderstrand vandaan?

Veel van de gebruikte historische gebeurtenissen en persoonlijke verhalen aan de hand van interviews kennen geen of weinig beeldmateriaal, waardoor mijn eigen voorstellingsvermogen een rol speelt in de vertellingen. Dit is alleen ingezet ten behoeve van een prettig verloop van een verhaal, gezien de gebeurtenissen nauwelijks afwijken van wat ik vond tijdens mijn onderzoek.

De verhalen heb ik zoveel mogelijk gericht op de nieuwe ontwikkelingen van de Kustzone Almere Poort.

Door het schrijven gaat de verbeelding spreken waardoor er vervolgens mogelijkheden voor fysieke beeldvertalingen ontstaan.

Almere is een jonge, moderne stad. Ze is gewend veelvuldig vooruit te kijken. Ondanks de jonge leeftijd van de stad en het net zo jonge omliggende landschap, is het moment aangebroken om het verleden en het heden te gaan verbinden. Het leggen van linken, het ontdekken van patronen en parallellen dragen bij aan de identiteitsopbouw van de stad. Verhalen moeten gaan leven, gaan rondzingen en doorverteld worden, om ons steeds meer thuis te laten voelen in Almere.

Lieke Frielink, zomer 2018

Bronvermelding

Boeken:

Ban, E., F., van den, De Provinciale indeling van de IJsselmeerpolders

Berg, J.J., Hartog, F., den, The changing of the guards

Berg, J.J., Stassen, B., Peetvaders van Almere

Frieling, T., Gerretsen, T., Cultuurkaart van Flevoland

Guarda, S., Cornelis van Eesteren, Ontmoeting met de Avant-garde

Hakkenes, E., Polderkoorts

Ham, W., van der, Verover mij dat land, Lely en de Zuiderzeewerken

Hanse, L., Zover je keek was er niks

Hemel, Z., Het landschap van de IJsselmeerpolders

Jansen, S., Ondanks de zwaartekracht

Lörzing, H., Een kunstreis door Flevoland

Spierings, M., Westelijk van de Knardijk

Stassen, B., Het DNA van Almere

Thijssse, J., TH., Een halve eeuw Zuiderzeewerken

Vriend, E., Het nieuwe land

Wolffram, D., J., 70 jaar ingenieurskunst

Internet:

www.flevolandsgeheugen.nl

www.zuiderzeecollectie.nl

<https://digitaalerfgoed.almere.nl>

<http://hetflevolandsarchief.nl/>

Interviews en gesprekken:

Thijs Gerretsen

Hans Laumanns

Jan Frans de Hartog

Jan Wouter Bruggenkamp

Betje Koolhaas

Naslagwerk uit archieven:

-interview met Piet Kelder, door Andre Geurts, 1996, over Elze van den Ban

-Enkhuizer courant, Kroniek Enkhuizen, Klaas Koeman, 'Dagdromen over toekomstig Markerwaard', over Elze F. van den Ban

-Hoorn, West-Friesland en de Markerwaard, door Elze F. van den Ban

Filmbeeld:

Hollands licht, Pieter-Rim de Kroon en Maarten Kroon, 2003

Almere Duin, KUNKAmidia, in opdracht van Amvest, 2014

